

Ось поси моє

Лесь Мартович

Присвята д-ру Миколі Шухевичеві

I

Кілько разів вертав Семен Заколесник із поля додому від тяжкої роботи, був дуже роздратований і на всіх сердитий. Кричав на жінку, нагонився з кулаком до дочки, а пса Білика, що біг за ногами до хати, ждюхав чоботом у поперек. До цього так привикла ціла Семенова родина, що чудувалась би, коли би було інакше. І як часом божої днини, в неділю або в свято, засіли Заколесники до їди в мирності, не висварившись перед тим, то Семениха щиро зітхала й пришіптувала:

— Гріхи, гріхи! У християнина лиш тільки роботи, що грішити.

Достоту, наче бідному чоловікові гріх бути щасливим і веселим; наче щастя для бідного чоловіка — той заказаний овоч, що лиш його вкусить, та й по спасенню.

Але одного весняного вечора, як вернув Семен із оранки, зчинив у хаті таке пекло, що мужики ставали з плугами перед його ворітьми, закурювали люльки й поправляли упряж на конях.

— Цес, мой, у порядку зіцірує своє військо! — говорили поміж собою.

— Або вішає, або паси дре.

— Говоріть своєї. Такого штукаря нема, аби Семениху повісив. Мотузок не зашморгне: то таке легке, що літало би в воздухах.

— А шкіри й зубами не віддер би від кості!

А Семен доки кричав на жінку, доки кулакував дочку, а далі сів на ослін та й став чупер на голові микати. — Йой, йой! Рабівники!

Семениха взяла віник перед піччю позамітати та, побачивши, як чоловік обсмушує голову, обізвалася до нього, похилена над віником:

— Чи ти, мой, не сказився сьогодні?

Семен глипнув на неї якось зачудовано та й доразу подобрів:

— Аби-с знала, що-м сказився. Такого дива нароблю, що сотий каятиметься. Аді, Юрко, бодай сім рік конав, працю закрадає: ґрунт переорює.

Семениха випрямилася і піднесла віник, як ложку до їди:

— Котрий Юрко?

— Онуфріїв, котрий же?

Семенисі так не хотілося в то вірити, що гадала, наче вона не дочуває, що чоловік говорить; тому ще допитувалася:

— Який ґрунт?

— Таже на помірках!

— Та що робить?

— З тобою говорити, то вперед би фасолі наїстися,— відповів Семен, але зовсім не злобно.

Це така річ, що про неї порадитися би, тому Семениха вважала чоловічину відповідь за потвердження попередніх слів.

— А бог же би його тяжко скарав та побив! Ото рабівник! А руки ж би йому покорчило, дай, господочку святий!

До Семена наново приступило: справив долоні догори, начеби мав щось спадаючого зловити, згинав пальці в кулак і знов розгинав, а за кожним разом затискав зуби:

— Йой, йой, йой! Кобих його був застав, та й кишки був бих випустив! Гріха за таке не боюся. Але ще я його десь надibaю в тісних сутках, обезвічу. Чей я в бога цієї ласки допросюся!

Семениха не кінчила вже замітання. Поставила віник у кут коло дверей, поправила на собі окрайку, вхопилася правою рукою за правий клуб: готова до сварки. Християнин як не відробить, то відговорить, а все інакше.

Це лучилася така нагода, що аж просилася, аби Семена добре насварити. Але ж бо зайди собі з сердитим мужиком, та ще коси насіпає. Тим-то воліла Семениха подалеки зайти:

— А ти ж не міг відкіскати?

Семен глянув скося на жінку й скривився:

— Яка ж бо ти сиромудра! А я ж годен зараз то відобрати, що він щороку відорював?

Взяла Семениху люті і жаль. Люті за те, що боялася Семена й не могла його сварити, а жаль за землею. Вийшла надвір і справила плач, наче по мерцеві.

II

По вечері вийшов Семен надвір, постелив собі на возі та й ліг горілиць. Десь далеко гавкали пси жалісливо, а з поля приносив вітер співанку, що співали парубки, ведучи коні на ніч. Над Семеновою головою бриніли комарі дивними голосами. Те гавкання, ті співанки, ті голоси наче колисали Семена:

Ой синові да-а-а-ла сало-одкого ме-еду...

Ці слова — наче бриніли комарі до вуха Семенові, наче плакали над нещасливою невісткою, що їй дала теща гадючої їди.

Аж нараз: плуг, чотири воли, ще й Юрко за плугом. Най говорить хто, що хоче, а Семена таки в саме серце голкою вкололо. Розкрив широко заспані очі, наслухає: це не комарі плачуть, це парубки співають!

Над ним широке небо: кліпають на нім зорі, як дитячі очі, місяць обснувався срібним павутинням. Наче голова з льоду дивиться звисока упрямо в одно місце й бровою не моргне. Тошно стало Семенові.

"А я то й дивуюся, де поділася тота вперта грудка від Юркової межі. Зверха суха від сонця, аж сива, а зісподу вогка, чорна. Борона її не бралася, треба було щороку чоботом розбивати".

Ото, ніхто Семена не вдурить! Тота грудка враз із скибою на Юрковім боці. Семен пізнає свій ґрунт, хоть перекладай межу як хоч. Завсіди вгадає: ось поси моє! Пізнає свою землю за сотою межею, на десятім селі. Як знає свою худібку, так знає і свою землю.

Тогід орав урозгін; саме скиби хибувало. Ади, куда стежка в горох: зовсім помірочок ізвузив!

Свята земляця. Якби могла, геть утекла би з-поза межі, з Юркового боку, стиснулася би, здулася би вгору, а таки вернулася б назад під Семена. Але вона немічна. Хоть годує нас, хрещених, а вже їй так господь милосердний дав, що муч її, пори її, а вона й не здригнеться.

А чи ж дбатиме Юрко так за неї, як Семен за неї дбає?

За краденим добром голова не болить. Аж туск побирає, в які руки попалася тота земляця!

Семен обернувся на лівий бік. Підклав кулак під голову та й удивився в драбину від воза. Досада його розібрала.

"Яким правом має Юрко загарбувати мою працю? Зась! З діда-прадіда моє!"

"Відорати. Сокиру за черес, плуг загнати та й — поки його, відкіскати. А якби Юрко що перечив — сокирою в чоло! Зась, вороже! Я своє відбираю".

"А політки мої де?"

Знов обернувся Семен горілиць та й знов удивився в ясні зорі, в ледяний місяць, у темно-голубе небо. Жалість підступила Семенові під серце.

"Коби знаття, поки моє. А я ж гарен зараз то відобрати, що Юрко, може, яких десять рік заорює?"

Правда, Семен відорював не раз по скибі, але ж бо злодій як бере, то не по одній.

Не вгадаю, сам себе ошукаю".

Тепер обернувся Семен на правий бік. Підклав під голову правий кулак і вдивився в сніп, що був йому намість подушки. Знов Семена досада зібрала.

Як то?! Аби вже не було злодіям стриму? Семен би його на вічний кримінал. Адже якесь право є, відай, на світі!

Семен зірвався та й сів.

Андзініри ж усю землю переміряли. Кождий поміро чок, кождий круглячок у мапах стоїть. Нехай комісія з'їде, зараз допевниться, чиє доки. До суду Юрка!

III

Ніхто не знає, як Семена боліло серце за тими грішми, що видав, і за тими, що їх мав дати; але й ніхто не знає, яку Семен мав розраду з тої причини, що на його ґрунті та комісія буде. У неділю коло церкви став собі поміж найчільніші ґазди, слухав що слухав бесіди інших, а врешті каже:

— А в мене комісія буде.

Прижмурих очі, зморщив брови, здудурих голову догори, наче нікого не видить, лиш церкву та голубе небо. Ніби: аби-сте знали, багачі, що й Семена пани знають. Уже навіть зовсім стратив лють до Юрка. Про нього нікому нічого не згадував, лиш про

комісію. Важке слово, хоть куда: пішов у місто, зложив гроші, а то, аді, на його закликання з'їжджає комісія.

Не банно йому було й льоху продати на комісійні кошти. Зложив гарненько дев'ять левів і дві шустки, лиш без три крейцарі. А решту грошей з льохи сховав до скрині.

Не так уже Юрко. Він збоявся цієї прички. Хлоп — як дуб, дужий, як ведмідь, робота йому в руках горіла, лиш одну мав хибу — дуже невмовний. Заки сказав слово, то заєдно вперед зо два рази кашельнув. Не то щоб його в грудях душило; але — слова зглотяться йому в горлі, що жодне ані руш пропхатися. Юрко кашельне та й витрутить якраз недоладне слово. При тім червонів, як буряк, очі ставали наверх, а на шиї вилазили сині жили, як батоги.

Ще як лишень чув почерез люди про комісію, то не дуже журився. Але як возний приніс завізвання з суду, то Юрко злякався.

— Ади... я, розуміється... не тото... Най бере! — сказав до жінки, а жінка його вирозуміла.

Так уже до нього привикла, що по очах йому пізнавала, чого він хоче.

— Що тобі таке? — сказала жінка.— За своє треба й до процесу стати. А він "най бере". Най за зуби возьметься, а не нашу кервавицю аби брав. Збирайся та й іди до адуката.

— Я, ади, не піду,— простогнав Юрко.

Жінка видивилася на нього великими очима, лагодилася насварити, але як побачила перед собою хлопа під саму стелю, що рум'янівся і водив очима, наче дівчина соромлива, то зовсім подобріла:

— Та що ж бо ти, Юрку, плетеш небилиці? Таже тебе вовк не з'їсть, чо боїшся йти?!

— Бо... ади... розумієш... ади... не знаю... Жінка стала його переконувати:

— Таже ти собі поміркуй, Юрку, що як не станеш до процесу, та й ґрунт стратиш. То треба вже раз із себе боя вигнати. Семен буде ґрунт брати, а ти будеш його боятися. Це би й у казці ніхто таке не прибаг. Таже ти вже, мой, не парубчак, але ґазда. Раз вже межі люди треба показатися.

Юрко глипнув на жінку миленькими очима та й простогнав:

— Ти мене, розумієш, на агзамент не бери, бо я, ади, рівно не піду.

Юрчиха сама мусила йти. Вона то й знала, що її бесіда так закінчиться, але заєдно пробувала. Все думала: "Може, Юрко наломиться".

— Ото-о, небоже, в тіло вгудів, а розумом нічо не підріс,— сказала Юрчиха, а на другий день зібралася та й поїхала до доктора Бабинюка.

Семен довідався того ж дня, що Юрко ставить проти нього адвоката. Не надумуючись багато, майнув і собі в місто. Але тут гірко орудував. Його адвокат Розник від дванадцять ринських і говорити не хотів. Грошей з льохи ще би стало, та тільки Семен смутився, що пропасть грошей уже пішла. Легко виговорити: тридцять і один левів, але давати їх, то чупер дуба стає. Та то сума — мастки.

Але адвокат розрадив:

— Він тобі кошт увесь поверне, а пускатися без адвоката — може бути біда.

Семен уже й пристав на то, але вважав за відповідне не показувати цього по собі.

— То велика річ, я ще мусю з жінкою порадитися.

IV

Так собі Семен розчовпав у своїй голові, що конче аби йому жінка сказала: бери адуката. А вже якби не сказала, то аби хоч набилила, що треба. Тому по обіді сів на лавицю коло вікна та й почав розмову з жінкою:

— Коби-с знала, що тими селами дуже красні збіжжя показують. Куда глипни: пшениці й жита як щітка.

Жінка, що не привикла з чоловіком до розмови, а ще й до ласкавої, зітхала лиш та шептала:

— Гріхи! Гріхи!

А Семен провадив далі:

— Та тепер кождий кусник — то золото, кождий ступінь землі. Хто свого не шанує, не варт той, що його свята земля косить. Але ж бо я не попустю. Го-го-го! Він гадає, що з ким собі зайшов?! Най-но лиш комісія зійде! Дав-сми дев'ять левів і дві шустки лиш без три нові, але най знаю за що.

Семениха тим часом помила начиння та й справилася вийти надвір, остатні слова Семенові зупинили її.

— Йой! Та ти кільку суму запроторив.

— А ти ж як гадала? — говорив Семен, трохи з пантелику збитий. — Таже то комісія: розгадай-но ти собі в своїй голові! Багато знаєш у селі таких газдів, що на їх ґрунті була комісія? А на моїм буде. Не гадай собі!.. А він знаєш що переказує?

Семениха стояла посеред хати прихапці, ніби так, що вислухає дві-три слові та й назад до роботи. Тим-то й не знала, чи Семенові доправди відповідати, чи що їй діяти. Правда, не раз вони й радилися, але так при святі, та й то лиш за свині або за худобу. Л тут нараз якась розмова з чоловіком. І не свято, і чоловік не п'яний, а ти бери і балакай з ним, як із кумом на хрестинах. Чи не гріхи?

Зам'явся й Семен, помовчав трохи, вдивився в землю та й знов:

— Та знаєш, — каже, — що він переказує? Семениха дивувалася:

— Хто?

— Юрко, а хто ж? "Та, — каже, — ти собі, — каже, — виводи й десять комісій, а я, — каже, — привезу адуката, та й усе за ніц". Отак він мені переказує, возився би на своїх ребрах. Ще ж ти мене, брє, почувеш у печінках! Я тото вповідав своєму адукатові, та знаєш, що він мені порадив? — договорював Семен уже несміливо.

Семениха стояла наче засоромлена й слова не пустила. Семен знов удивився в землю та й таки не говорив, але жнякав ті слова:

— Та він мені порадив, ади, як: "Ставить, — каже, — Юрко адуката, постав же й ти. Бо, — каже, — як він стане з адукатом, а ти сам, то, — каже, — саме так, як би Юрко став до бійки з тобою з ціпом, а ти голіруч. Та хто би, — каже, — від кого втікав? Якуратне ж воно так і є. Що мужик, уважаєш, знається на праві? Мужик вдалий до ціпа, до сапи, до коси, а до письма то мужик такий дурний, як, ади, оця стіна".

При цім слові випрямився Семен на лавиці, повернув плечі й голову на правий бік та й ковтнув чиколонком до стіни.

— Бо то, вважаєш, не штука, наприклад, зайти в кошт. Ану ж як його адукат напустить на мене якого туману абощо, та й моє пропало.

Семен плюнув і глянув скося на жінку, вижидаючи, що вона йому на те. Але Семениха думала, що то вже по всьому, та й пустилася виходити з хати... Семен трохи не зірвався та не зловив її впівперек.

— Та-бо ти зачекай, бо я маю з тобою щось порадитися!

Семениха зупинилася й злякалася. Радитися — тепер! Льюху вже продали, й знов радитися! Говорить "радитися", а розповідає за адуката. Казала би Семениха, що чоловік п'яний та-бо не тямить, аби він мав тепер де та й чого впитися. Казала би... Щось воно та не так. А Семен торочив далі:

— Кошт він мені весь поверне. Так мені говорив мій адукат. О, раз голова, хоть не наша віра. Але то адукатом, то не кожному ялося. Що він мені зі своїм Бабинюком, як я свого Розника поставлю. Обох їх зажене в кут.

Семен трохи вмовк, а жінка знов не знала, що їй робити. Чи не заслаб чоловік, преч би ся казало. Ходить отуда чужими селами, та, може, прискіпалася до нього яка біда. Але най буде, що хоче, треба йому якось того сказати:

— Та-бо ти мені говориш від перше, а я, бігме, не знаю що?

Семенові ніяково стало.

— Гм, та тож-бо й біда. Таже чуєш: люди проносять, що Юрко адуката кладе. Я на нього заложив комісію, а він адуката кладе, аби на своє ломити. Та, вважаєш, і я мушу класти адуката. Але кошт він мені має що до зломаного феника поповнити. Мій адукат хоче дванадцять левів, аби сюди з'їхав; та-треба дати, нічо не pomoже.

Семениха попісніла: побіліла як стіна, губи стали сині, як без, а очі зайшли сльозами:

— Господоньку милосердний! Ади, чо він мені від перше бандиги гне. Йому ще тоті послідні крейцарі заважають у скрині. Повиносив би з хати де що є по адукатах. А ти ж гріха не боїшся? Та радше би з вогнем пішло. Я мовчала, а тепер, бігме, не буду мовчати. З горла тобі видру, а не дам. Десь у людей ґазди при-старують до хати, а цей би відогнав остатній хвіст, лиш аби заткати хавку адукатові.

Семен не надіявся такого. Не знав, що казати, як боронитися, та й мовчки слухав жіночої сварки. Врешті зважився на відповідь:

— Та-бо ти чекай: ще не знає, як, що, куда, а вже справила крик, що птаха не вдержиться на хаті. Та він кошт поверне...

Семениха перебила:

— Ти мені показуй грушки на вербі. Таки не дам, хоть убий мене, то не дам! — крикнула.

Семен схопився з лавиці, став коло стола, нагнувся наперед, наче той кіт, що лагодиться скочити на миш, затис правий кулак, як би мав каменем кинути.

— Зась, знаєш, зась! — верещав на жінку.— Поміркуй собі: вона мене

марнотратником робить! Мой, не впадайся в мої руки. Ади, яка мені до ради. Пораднице моя! Зась! Вона до ради зо мною стала. А до горшка! Там твоє право!

І зчинилася в Семеновій хаті така сварня, що проходжі люди приоставали й слухали. Семен покінчив ту сварку тим, що забрав зо скрині гроші й поніс до адвоката.

V

У четвер рано не виходив Семен на роботу, бо з полудня мала з'їхати комісія. Скликував людей, приятних до себе, ніби за свідків. І ті люди прийшли: прийшов війт, паламар і два дуже далекі родичі Семена.

Ці люди прийшли раз тому, щоби вигодити Семенові сусідську річ: посвідчити, як буде треба. Другий раз тому, що лиш уряди-годи з'їздить комісія на село, то ґазди вже віджаловують робітну днину. Усе кортить подивитися на фіакерського коня з дзвінком, на суддю в урядницькій шапці, на згорбленого писаря; а то ще мають і два адвокати приїхати. Котрий котрого! А війт іще й тому прийшов, що, де який урядник із'їде, там війт мусить бути.

Отакі це були причини, задля яких ті люди послушали Семена. Але ці причини були тільки так, про людське око, бо, властиво, ті люди прийшли зовсім для чого іншого. Вони не так були приятні до Семена, як ненавиділи Юрка. Хотіли потішитися з того, як Юрко програє, а може, й прикинути яке слово, що Юркові завадило би.

За що вони Юрка ненавиділи? Одним словом сказати, за те, що той невмовний Юрко — то читальник. Яка їм із того кривда, вони не могли сказати, але почували в собі, що Юрко чимось та їм пакість коїть.

Ненавиділи Юрка за те, що він був основателем читальні і дуже пильно її відвідував. Ненавиділи його за те, що коли лучилися які вибори, то Юрко покидав роботу і, хоч сам не мав відваги сваритися з комісією і, голосуючи, плутався, та зате лазив від хати до хати, скликав людей і коло канцелярії пантрував їх, як череди овець, аби не розбігалися. Ненавиділи його за те, що

Юрко лише ждав, аби в справах читальні його де післали. Відносив листи на пошту і з пошти приносив газети до читальні. Взагалі ненавиділи Юрка за те, що його читальники любили.

Вони виділи, що в селі настає якась нова порода людей, що хоче зломити давні звичаї. А вони ті звичаї любили. Ці звичаї були такі: не видіти більше світа, як своє рідне село; не каламутити сільське поетичне життя ніякими новими змаганнями; задержати якнайдовше наївні дитинячі погляди на все окружуюче.

Не мали вони чим поборювати ту нову породу людей, а ще мусили й признавати, що читальники мають рацію. Але зате тим сердечніше їх ненавиділи.

Війт же був із мусу Юрковим противником, бо одно: боявся, аби його читальники не скинули з війта, а знов боявся й приставати до них, бо видів, що поляки, котрі з містів панують над людьми, ненавидять того нового народного руху.

Війт виголився, що лице вилискувалося, наче дзеркало, взяв новий сардак і причепив на груди медаль із босняцької війни. Семен повітав війта так ласкаво, що трохи по руках не цілував. Усе, міркував собі, старшина, знається з панами. Може,

якраз яке слово за Семеном прикине. Бо то, відай, доста, як суддя побачить, що війт собі добре з Семеном заходить. От, подумає, якийсь порядний ґазда, коли війт собі з ним накладає, варт, аби його право вийшло. А що ж? Не знаємо, чим кому догодити.

А Юрко схопився потихоньки досвіта, вийшов надвір, висадив борони на віз, узяв гелетку ячменю та й лагодився у поле. Жінка помітила, надвір та:

— Юрку! А ти,— каже,— куда?

— Ади, сіяти.

— Та-бо ти, мой, не прикидайся дурним, таже комісія прийде.

— Я, ади, розумієси, не тото.

Юрчиха знала, що як його не загулить до хати, то піде в поле. Що йому зробить надворі: утече куди-небудь.

— Та як підеш без сніданку? Ходи та поснідаєш. Юрко вже волів не снідати, лиш аби до хати не йти.

— Я, ади, не хочу,— вибріхувався.— Розумієси, ади, букатку хліба, ади, в торбу та й тото.

Юрчиха стояла при своїм:

— А де ж би я тебе пустила з букаткою сухого хліба в поле? Так, гей наймита. А ходи ж, Юрцуню, ходи. На час, зараз вийдеш.

Юрко не хотів.

— Таже ходи, мой, най же тебе впрося.

Юрко такий, що й малої дитини би послухав не то жінки. Пішов до хати, але завзявся, що аби не знати що жінка говорила, то не піде. По сніданку каже жінка Юркові, аби вбрав чисту сорочку. Юрко не хоче, а жінка впелескалася: вбери та й убери. Юрко дався намовити, але: "Піду,— гадкує собі,— в чистій сорочці до роботи". Аж ось починає його жінка намовляти, аби пішов з полудня на термін.

— Ні, ади, таки не піду.

— Але ж бійся бога! — переконує жінка.— Сміхом станеш. Ніхто не скаже, що ти собі вже такий, але скажуть, що-с дурний.

Юрко вперся:

— Най, ади, кажуть.

Юрчиха вже не могла розуміти такої впертості. Переконувала його, як могла, а він — ні та й ні.

— Бо, розумієси, як піду, ану ж, ади, програю,— відбріхувався Юрко.

— Як програєш, то невеликий страх. Ади, адукат мені казав, що то процес не за цілий помірок, лише за кілька скиб. Бог бери, як програєш, лиш аби сміхом не стати.

— Най, ади, бере,— стогне Юрко.

— Та най би брав,— перечиться жінка,— лиш аби так, як у людей. А це ж по-якому? Забере тобі, а ти й не будеш при тім.

— Я таки, ади, не піду,— завзявся Юрко.

Не знала Юрчиха, що вже й говорити. Коби так лихий чоловік, лайдак, пияк, нетріб, то би насварила, напалюжила, та й западайся отуда. Та-бо то робітник

порядний, чоловік добрий, хоть до рани туляй; лиш одна хиба: невмовний і боязкий. Що тут робити та що тут діяти своїй голові? Думала Юрчиха, думала та й придумала.

— Знаєш що, Юрку, підем обоє. Лиш аби-с там стояв, аби люди не гадали, що я вдовиця.

Юрко пристав:

— Хіба так.

Саме вполудне вибралася Юрчиха з чоловіком на ґрунт, де мала відбутися розправа. Ще дорогою вчила чоловіка, аби поцілував у руку вперед суддю, а потому свого адуката. Юрко не хотів:

— Я, ади, й не слухаю цього.

Чи послухає Юрко, чи ні, але Юрчиха однако наказувала. Як має стояти й що має говорити, таке Юркові наговорила, що він лиш очима скліпав та й каже:

— Як ти розумієси так, то я, ади, вернуся.

Юрчиха вмовкла. Вже нічого йому не наказувала, лиш аби йшов.

На ґрунті вже стояли Семен, війт, паламар і ще два люди. Тому Юрчиха з чоловіком стала собі здалеку, аби не ставати з Семеном до ока. У тім гурті коло Семена балакали, а Юрко з Юрчихою мовчки ждали.

За три години приїхали два фіакри. Юрко з жінкою приступили ближче.

Суддя був лютий, бо фіакр його стряс, та й з того голова розболіла. Зачав кричати на Семена, чого за таку дрібницю процесується. "Поголіться!" — кричав. Але ні Семен, ні Юрко не знали, що робити. Суддя був сердитий ще й тому, що було аж два адвокати, та не міг справи вбити, значить: залагодити їй так, аби мужики пішли собі з нічим додому, а він аби не потребував протоколи списувати.

Тим часом Юрко стояв собі збоку та й міркував у своїй голові так: "Як лиш суддя зачне на мене кричати, то я скажу: "Най собі бере",— а сам утечу". Але суддя на нього не кричав. Коли побачив, що не зможе, через адвокатів, нагнати сторони додому, рад-не-рад, узявся до урядування. Казав Семенові показати, що Юрко забрав, і розповісти, коли й як забрав. На це почув суддя таку відповідь від Семена:

— Коли забрав, я не знаю, а кілька забрав, я не скажу.

— Так найліпше! — говорив суддя.— Чого ж я сюда приїздив? Як нічо не знаєш, то я їду назад.

Розник узяв Семена набік і навчив його, що мусить усе перед судом виказати дочиста, бо інакше буде зле. Семен став тепер аж забагато говорити. Зачав від тої впертої грудки, що їй щороку мусив чоботом розбивати.

Юрчиха слухала й дослухалася, що Семен дуже багато бреше. Боялася, що Семенові на брехню будуть вірити. Тому пошепки навчала чоловіка:

— Кажи, мой, що неправда.

Але Юрко й бровою не моргнув. Переконавшись, що чоловіка не спонукає до бесіди, вмішалася Юрчиха сама до розмови. Стала Семенові перебивати й перечити:

— То неправда!

— Коли-бо брешете!

А вкінці взяла перекикувати Семена та й сама говорити. Семен своєї, а Юрчиха своєї. Суддя накинувся на Юрчиху:

— Що ти тут робиш, що ти за одна?!

— Я жінка його,— відповіла Юрчиха та й показала на Юрка.— Та говори! Чо мовчиш, не чуєш, що Семен тебе глібить? — говорила наголос до Юрка, не тому, аби він не чув, лиш тому, аби суддя й адвокат доглупалися, що Юрко невмовний.

Але це їй нічого не допомогло: суддя заборонив їй говорити, бо як ще раз хоть словом обізветься, та й укарає.

Перепуджена Юрчиха шептала до адвоката, аби говорив намість Юрка, бо Юрко невмовний. Адвокат успокоював її, що не треба ще говорити, але вона однаково боялася. От-от збиралось їй на плач.

Юрків помірок був з-під барабуль, а Семенів з-під жита. Юрків адвокат показав судді, що Юрків помірок був зораний, а житнище й не порунтане, бо на послідній скибі не було ані одного корінця. Ясно, як на долоні, що Юрко не винен.

Суддя дуже втішився цим спостереженням адвоката, бо не потребував уже свідків слухати. Адвокати почислили кошта, казали Юркові й Семенові взяти за пера, суддя щось пробурмотів собі під носом — та й по всім.

Розник зараз-таки сів на фіакра й зачав ніби якусь розмову з писарем, аби не потребував Семенові казати, як скінчилася справа. Зато другий адвокат сказав наголос до Юрка й до Юрчихи:

— Но, виграли-сте, має вам Семен десять левів кошту повернути.

Юрко закашлявся:

— Я, розумієси, нічо, ади, від нього не хочу. Юрчиха інакше думала:

— Та що ж бо ти, Юрку? Так тяжко гаруєш на крейцар та й дарувати йому кільку суму. Та волів-бись прогайнувати той крейцар, що так тяжко запрацюєш.

Юрко знов закашлявся:

— Розумієси, від роботи ще ніхто, ади, не тото; най, ади, западається.

Вся комісія поїхала. Семен став, як серед води. Не знав, чи вірити має Юрковому адвокату, чи ні. З одного боку, дивно йому було, щоби його справа пропала, а знов же щось воно на тім є, коли Юрків адвокат таке говорив, а Розник аби слово писнув, то ні. Не хотілося Семенові вірити, що програв, а знов не мав найменшої причини тішитися з покінчення процесу.

— Це щось таке поробили,— цідив крізь зуби Семен до своїх,— злетіли, як птахи, посиділи, як вогню вхопити, та й щезли, як дим. Я цього, бігме, не розумію.

VI

Ще на дорозі додому думав Семен, що жінку битиме: таку мав лють. Але заки дійшов, почув у собі великий жаль до комісії. Гроші в нього взяли, казали ще зложити на штемпелі, насварили добре та й поїхали.

"Дурня всюди б'ють,— думалося Семенові.— Що-м сказав, усе гідно, одного прикладного слова не сказав. Якби я був усе розумно виговорив, хто знає, чи не на моє би вийшло".

Жінці нічого не говорив, навіть не обзивався до неї. Зараз-таки дома взявся до роботи. Думав, що при роботі про все забуде. Але де! Тільки й думки, що про комісію.

"Нащо мені було зачинати? — корив себе.— От най би хиріло отам до сталої матері".

До хати боявся вказувати, бо знав, що жінка зачне, та й буде бійка. Чув, що провинився, лиш не знав, для чого. Все ніби робив до ладу, все ніби інакше й не можна було зробити, але все воно обернулося на зле.

"Не треба було пацяти продавати, не треба було гроші від хати відносити. Я сам себе зарбував. От як!"

Оця думка не вилазила йому з голови. Удень не давала йому робити, а вночі спати. Видів по жінці, що вона те ж саме думає. Боявся жінки, а вона його ще дужче. Вони обоє відчували однаково, що Семениха не втерпить та й стане йому дорікати, а він не втерпить та й бійку зчинить. Обоє позирали на себе з переляком і з ненавистю. Лякалися, що ось-ось та мовчанка, силою здержувана, прорветься, а знов ненавиділи одне одного, як той пес, що лагодиться вкусити, і той кіт, що лагодиться плюнути й дряпнути.

Обоє відчували, що та прірва неодмінно мусить наступити, і чим довше вона відволікалася, тим дужче зростав їх переляк і ненависть. Були вже такі хвили, що вони навмисне дожидали тої прірви, навмисне заглядали страхові в очі. Неначе знемоглися довгою дожиданкою. По таких хвилях утікало де-небудь одне від одного й чули страх від того, що вже так близько були від нещастя.

На третій день була неділя. З полудня крутився Семен по надвірку зовсім без причини. Нараз постановив піти до хати: знав, що там Семениха обіськається з донькою.

"Ех, най раз уже це скінчиться! Що най скінчиться?"

Так роздумав собі та й не пішов до хати, але до стайні. Дивився на коні, що по стеблу тягали соломі з драбин і насилу хрупали; дивився на корову, що лежала а, повернувши до нього голову й переконавшись, що Семен увійшов із голими руками, махнула головою й ударила рогом до ясел.

"А воно ж мусить так бути? — думав Семен.— Та й за що люди так ворогують на себе? Чого така ненависть? От божя худібка; які вони вразні: хрупають солімку та й одно одного не зачіпає. А чоловік лиш за тим пазить, аби кого вкусити. Побираються на то, аби одно другого ціле життя гризло".

Отак думав Семен, але це не були щирі думки. Він тільки так виправдувався перед собою, бо знав, що зле зробив, знав, що жінка має рацію його насварити, але він за те її поб'є. Ще дужче ненавидів жінку, ще дужче сердився на неї за те, що її правда.

Вийшов зо стайні на подвір'я, став на воротях і розмірковував над тим, яку приключку найти би собі, аби таки зараз накинутися на Семениху, ще заки вона розічне з ним сварку. Вона висохла, як скіпка, все кашляє над роботою — ні! за те її можна ненавидіти, але бити нема за що.

За дорогою в садку ловила вишня молочним цвітом перелітаючи бджоли й не

пускала їх доти, доки вони з тих цвітів солодкий піт не позлизували. Горобці верещали по вербах, збираючи сплячі хрущі. Ластівки протягалися чорною блискавкою й фуркали попри вуха. А все разом не давало Семенові снувати далі чорні думки: йому підокралася під серце легенька жалість.

"Божа бджілка, божа пташка,— гадкував собі Семен,— працює раз у раз: чи неділя, чи свято, а все весела. А пан біг дав чоловікові відпочинок, але зато й грижу, й ненависть. Ми всі грішні, за це нас карають уже на цім світі".

Семен побачив, що надходить Панько й буде попри нього проходити. Панько був читальник, тим-то Семен хотів зійти Панькові з очей, щоби не здибатися з Юрковим прихильником. Та не було йому куди відійти, хіба до хати, а він би тепер ні за що в світі туди не зайшов. Так і дожидав Семен на воротах Панькового приходу й думав:

"Най уже ззираються на мене люди, як на злодія, бо я ліпшого не варт".

Надійшов Панько й на здивування Семена став із ним балакати. Намовляв Семена, щоби йшов з ним на збори.

— На які збори? — спитався Семен.

— А ви ж не знаєте? Таже в нас сьогодні віче,— відповів Панько й розказав Семенові, що вже два тижні, як розписані вибори до державної ради, що сьогодні віче в stodoli Олійникового, що на те віче поприїздили й сторонські люди та що радитимуться, кого в посли вибирати.

Семен був би з радної душі пішов, не так із цікавості (його те все нічого не обходило), як для того, щоби десь утекти від хати, але ж знов від читальників він завжди бокував, тому міркував, що йому ніяково туди йти. Та Панько його впокоїв, що на зборах будуть і нечитальники. Дався намовити Семен і пішов із Паньком. Дорогою розповідав йому Панько про кандидата, що його мають намір вибрати послом, але Семен мало що й слухав тої бесіди, бо він мав свою гадку: забаритися в селі як можна найдовше, аби пізно вернути додому.

VII

Коли Семен із Паньком прийшли до Грицька Олійникового, то вже нарада давно зачалася. Угледівши крізь відчинені двері stodoli тісно збиту купу людей, першим дивом здивувався Семен, що всі ті люди дивляться в одно місце й що так тихо між ними. На нього найшла несміливість, і він був би допевне вернувся назад, якби не почував тої потухи, що йде з читальником Паньком. Другим дивом здивувався Семен із того, що, коли пропихався поміж знайомих людей, аби стати собі з самою заду, ніхто й не поглянув на нього.

Із самого заду було досить вільного місця, бо всі зібрані глотилися як можна найближче до підвищення, де стояв стіл і було кілька людей. Аж тепер дочувся Семен, що там спереду на підвищенні хтось говорить, і то голосно, так що Семен здивувався третім дивом, як він міг не дочути такої голосної бесіди.

Семен не старався вирозуміти тої мови, але силувався побачити, хто говорить. Приклав руку понад очі й дивився, але нічого не видів. Збоку крізь двері світло роз'яснювало середину stodoli, то й не можна було доглядіти лиць тих, хто стояв під

другою стіною. Семен заскулював очі, нахиливав голову то на цей бік, то на той, а все не міг навіть запримітити, кілька людей стоїть там на підвищенні.

Трохи згоді, як привикли Семенові очі до тої темряви, побачив він, що на підвищенні за столом сидів голова читальні, а коло нього якийсь іще дуже молодий сторонський чоловік. Цей сидів похилений і щось чи розглядав на столі, чи писав. Семен заходив у голову, з якого села може бути цей молодий чоловік.

Тут же, за столом, стояв також якийсь сторонній чоловік, мабуть, уже старший, бо Семенові виділося, що в нього шпакувате волосся. Який він саме на обличчя, Семен не міг побачити, видавалося йому, що той чоловік червоний на лиці і що має дуже бистрі очі, бо ті очі то ніби гляділи вгору, то понад голови зібраних, а часом, хоч рідше, заглядали просто в обличчя Семенові. Оглядаючи цього чоловіка, Семен мимохідь зачав услухуватись у його мову (бо цей чоловік власне говорив).

Хоть як покwapно ловив Семен кождісіньке слово бесідника, отже-таки доразу не міг вирозуміти, про що бесідник говорить. Семен тільки стояв, слухав уважно гуку слів і думав заєдно над тим, відки той молодий чоловік може бути.

Аж нараз Семен іздрігнувся: повіділося йому, що бесідник заговорив до нього.

— А проступіться ж трохи від дверей, бо мені не видно, а я тут маю щось вам прочитати,— сказав бесідник і взяв із стола якийсь папір.

"Це він не до мене говорив* бо я не коло дверей",— подумав Семен, побачивши, як заворушилися ті люди, що заступали світло.

Проте, однак, здавалося Семенові, що бесідник до нього говоритиме.

Бесідник же зачав так:

— Тепер я вам прочитаю, якого посла має вибирати наша мужицька партія.

По цім слові став бесідник читати, що посол повинен уменшити мужицьку кривду, а мужицька кривда отака й така.

Слухаючи того читання, забув Семен, де він, що з ним, тільки запам'ятував кожде слово.

Коли бесідник вичитав усе з того паперу, що в руках тримав, говорив далі з пам'яті, сварив і картав людей, що вони самі тій кривді винні, бо замість з'єднатися разом і помагати собі, то вони ще помагають панам у тій кривді. Дуже довго про це розказував бесідник і дуже сварив на той темний нарід, що спомагає кривду.

Зібрані кричали час до часу то "славно!", то "правда!". А Семен, як таке почув, запхав руки в рукави, як узимі в мороз, та й собі ж кричав за другими, а коли йому яке слово припало дуже до серця, то говорив: "Дай вам, боже, здоров'я за оце слово".

Вкінці запитався бесідник, чи зібрані годяться — на що, Семен не міг вирозуміти, але подумав собі: "Аби

на шибеницю, то піду!" І коли зібрані зняли руки догори, то Семен став на пальці, зняв і собі ж праву руку

догори, а придержуючи лівою рукою кожуха, що зсувався, кричав, аж закашлювався: "Годимосся, годимосся

всі!"

Потім говорило ще пару сільських, але Семен не слухав і не розумів їх. Він заєдно передумував те, про що говорив той сторонський чоловік, і все йому виділося, що йому того чоловіка поцілувати би в руку.

Як по вічу вийшли всі надвір, то Семен забігав зі всіх боків і пропихався поміж людьми, щоби побачити того чоловіка. Той чоловік стояв в однім гуртику й балакав про щось. Семен його побачив, але не мав відваги приступити, а ще йому й соромно стало, що хотів ні відси ні відти цілувати того чоловіка при людях у руку.

Люди поволі розійшлися, і лишилося тільки кільканадцять читальників і ті два сторонські люди. Хоч поміж ними був і Юрко, то Семен таки не відходив. Він усе оглядав того чоловіка і примітив, що той чоловік справді вже старший, але зовсім не такий червоний, як йому здавалося в stodolі. Зате очі в нього ще бистріше бігали, як у stodolі.

Читальники хотіли тих сторонніх людей погостити і склалися по шістці на пиво. Семен не втерпів. Пошо-лопав у мошонці, вирахував мідяками шістку і, наче підкрадаючись, приступив до Панька:

— Беріть і в мене шістку,— сказав і налякався, що ану ж не прийме. Але Панько прийняв.

Коли Юрко приніс уже пиво, винесли зі stodoli стіл і ослони до саду. Грицько виніс із хати буханець хліба і країв на кусні, а голова читальні попросив сторонніх людей сідати.

Пили пиво двома склянками. Кождий тягнув один лик, доливав склянку, щоби була повна, й подавав сусідові. Розмова не йшла загальна, але кождий говорив зі своїм сусідом, і майже всі просили тих сторонських людей, щоби пили й закусювали. Семен видів, що всі ті люди й веселі, й щирі до себе, та й від того стало йому неначе заздро на тих людей.

Голова читальні, що також сидів на ослоні, піднявся, а як для того розмова трохи втихла, подякував гостям, що "були ласкаві в їх глухий кут заглянути і щирим словом додати відвагу до народної праці".

На це піднявся також той чоловік, подякував і говорив щось далі, але Семен не чув. Він хотів також сказати своє слово, і, як тільки об тім подумав, зашуміло йому в вухах, начеби дикі гуси перелітали ось там, над його головою. Але зважився:

— Щось би-м сказав, та не знаю, чи буде моє слово приймлене.

— Просимо! — відповіли всі гуртом.

Семен поглянув на людей, і всі ті знайомі лиця видались йому якимись чудними, що їх треба боятися. Але говорив далі:

— Я маю вам казати, що я дотепер бродив лісами й дебрами, аж оцес чоловік вивів мене на гладке,— дай вам, боже, здоров'я, бо не знаю, як вас називати...

— Мене — Йван,— відповів той чоловік,— але ви називайте мене товаришем, бо ми всі товариші.

— Та й за це слово аби-сте прожили,— сказав Семен, приступив до стола і вхопив Івана за руку, нахилиючись, аби поцілувати.

Але Йван притягнув руку до собі, а натомість наставив Семенові губи й поцілувався з ним.

— Як оцес товариш говорили,— балакав Семен, трохи червоний з того, що хилився,— то я собі розмірковував і дуже дивувався, відки вони так добре знають за мене. Бо вони за мене весь час говорили. Геть розповідали й за мене, й за мою жінку, ще й за мій процес із Юрком.

По лицях читальників пересунулася незамітна усмішка, як пізньої осені пересувається слабе сонячне світло по білій стіні. Голова читальні трохи засоромився, аби чужі люди не думали, що тут такі читальники, що не розуміють розумної бесіди, тому перебив Семенові:

— Лишіть тото!

Семен помітив і ту усмішку, й те засоромлення, і все те викликало в нім острах, але й безтямну відвагу.

— Вибачайте мені,— просився він,— панове ґазди, браття наші наймиліші, ще й товариші! Хоть я гідне слово скажу, то вибачайте мені. Але позвольте, най усе викажу дочиста, що мене під серцем в'ялить. Бо як моє слово раз приймлене, то має бути приймлене! — додав він, ніби відгороджуючись тим дивним лицям, що боявся їх.

— Аби-сте знали, що то я той темний нарід,— говорив далі, поступившись нараз від стола, ніби щоби всі його побачили, який він.— Я той темний нарід, що сам собі кривду робить. Це я той нещасливий нарід, що намість рятувати себе, то він собі ніж до горла прикладає. Я такий нарід, що сам собі загибель лагодить. Або як вони добре за мій процес розповіли,— при цім слові обернувся до Юрка,— наш нарід (отак цей товариш говорили) не повинен дивитися, що цам пани кажуть, бо то на зраду. Пани мають своє право, а ми повинні тримати своє право. Так же воно й є. Який розсудок дали нам пани? Заплатив я — та й заплатив Юрко. Приїхали пани, на-ганьбили мене та й наганьбили Юрка. Пани поїхали, я з нічим, та й Юрко з нічим. А я виджу, що ми своє право маєм утримувати. Якби я собі з Юрком добре заходив, то його би не кортіло межу переорювати. А якби я знав, що він до мене добрий, то я не вірив би, що він мені межу переорює. Куме Юрку! Най не буде межи нами гніву.

Юрко приступив ближче, витягнув праву руку, загнув пальці і вложив їх у загнені пальці правої руки Семена. Так стулені руки піднялись оба вгору, і Семен поцілував зі свого боку Юркову руку, а Юрко поцілував зі свого боку Семенову руку.

— Та я, ади,— промимрив Юрко,— бігме, вашого не заорював.

— Не божіться, куме Юрку,— говорив далі Семен,— бо я вже виджу, який я нарід паскудний. Але ви не беріть мені за зле, бо я таку гадку мав, що наколи мені комісія присудить оту борозну, то я ляжу хрестом на землю та й буду суватися вздовж своєї межі, як гадина, аби затямити, поки моє. Так я собі гадкував, а то все неправда, бо то все брехня. Ми не маєм казати один одному: "Ось поси моє!" — але маєм усі взятися за руки красно та й сказати: "Ось поси наше!"

— Правда! — притакнули всі гуртом.

Оце притакнення зрадувало Семена. І коли він тепер поглянув на ті знайомі лица,

переконався, що йому тих лиць не треба боятися, бо вони приязні до нього. Ще й так йому повиділося, що він має перед тими лицями пожалуватися, а вони його потішать.

— Що цес товариш говорили, то я все видів, лиш не розумів, бо я бродив лісами, а на гладке не міг потрафити. Але я такий нарід, що для нього вже нема рятунку. Бо то я той темний нарід, що в нього в хаті нема прожитку, що в нього не чути доброго слова, лиш гризоту та й прокльони.

При цих словах посунувся йому теплий клубок із грудей у горло. Семен кашельнув. Теплота з того клубка вдарила Семенові аж на очі, а він затис кулаки та й сліпав очима.

— Браття,— каже,— наші наймиліші,— клубок роз-снувався грубими водяними живими нитками, що шукали собі виходу з горла й не випускали Семенових слів. Живі водяні нитки спускалися з Семенових очей по його лиці на підстрижені вуса, блудили поміж волосками та й злітали цюрком на землю. Клубок усе розвивався, все зменшався, а Семенові легшало в горлі й на грудях.